

УДК: 82-3.087.5(575.2)(04)

Алаева Чолпон Жумакадыровна
 КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият
 институтунун 2-курсунун аспиранты
Алаева Чолпон Жумакадыровна
 аспирант 2 курса института
 Языка и литературы
 имени Чингиза Айтматова Национальной академии наук
 Кыргызской Республики
Alarueva Cholpon Jumakadirovna
 2nd year postgraduate student of the Institute
 Language and Literature
 named after Chingiz Aitmatov
 of the National Academy Sciences

АКЫРКЫ 20 ЖЫЛ ИЧИНДЕ ЖАРЫК КӨРГӨН КЕНЖЕ КЫРГЫЗ БАЛДАР ПРОЗАСЫ

Аннотация. Макалада кыргыз балдар прозасындагы сюжеттин окуяларындагы өзгөчөлүктөр, образ түзүүдөгү ыкмалар жана идеялык-көркөмдүк чеберчилик маселелери кеңири каралган

Негизги сөздөр: балдар прозасы, жомок, уламыш, аңгеме, китепче, кенже балдар, психология, кесипкөй балдар адабияты.

КЫРГЫЗСКАЯ ДЕТСКАЯ ПРОЗА, ВЫШЕДШАЯ ЗА ПОСЛЕДНИЕ ДВАДЦАТЬ ЛЕТ

Аннотация. В статье подробно рассматриваются особенности сюжета детской прозы, приемы формирования образов и идейно-художественное мастерство.

Ключевые слова: Детская проза, сказка, легенда, рассказ, книжка, детская психология, профессиональная детская литература.

JUNIOR KYRGYZ CHILDREN'S PROSE PUBLISHED IN THE LAST 20 YEARS

Abstract. The article discusses in detail the features of the plot of children's prose, methods of image formation and ideological and artistic skill.

Key words: Children's prose, fairy tale, legend, story, book, child psychology, professional children's literature.

Акыркы 20 жыл ичинде жарык көргөн кара сөз түрүндөгү кыргыз кенже балдар прозасын талдоого киришерден мурда балдар адабияты деген эмне экенин чечмелеп алуу зарыл болуп турат. А.Муратов, Ж.Шериев, К.Исаковдун

авторлугундагы «Кыргыз адабияты» маалыматтамасында балдар адабияты деген эмне экени төмөндөгүчө түшүндүрүлгөн: «Балдар адабияты – бөбөктөр, кенже, тестиер балдар, өспүрүмдөр үчүн жазылган көркөм чыгармалардын жыйындысы.

Балдар адабиятынын максаты өсүп келаткан муунда ар тараптуу тарбиялоо жана аларды турмуш спецификасы менен, коом менен тааныштыруу. Ошондуктан анын өзүнүн спецификасы болот, алар балдардын курак өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташтырылгандыгы менен айырмаланат».[1]

Анан жалпы балдар адабияты деп айтылганы менен, адабиятчы окумуштуулар, психологдор балдар адабиятын, аны окуй турган балдардын өздөрүн бир нечеге бөлүп ажырымдашат. Бул ажырымдоо балдардын маалыматты кабылдоо мүмкүнчүлүгүнө, окулчу тексттин татаалдыгы менен жеңилдигине байланыштуу. Ооба, жалпы «бала» деп атаганыбыз менен алар бири-биринен жаш өзгөчөлүгү, психологиялык, акыл-эстик, дене түзүлүштүк мүмкүнчүлүктөрү жагынан бир топ эле айырмаланышат.

Мындай жаңылыш пикирлерди өз учурунда төгүндөп А.Толстой “Балдар китептери кандай болушу керек?” деген макаласында мындайча жазган: “Жазуучу чыгармасын карандай гана балдар үчүн жазышы керек эмес, алардын түшүнүк деңгээлине чейин төмөндөп же өзү да кичинекей бала боло калымыш этип, тилин жалпактата көшөкөрлөнүп, тизе бүгө коймо жазуучуга бала иренжий түшөт... Кайсыл бир нерселерди бала түшүнбөй калбагай эле деп, абайлай берүү жарабайт, мейли ал анча-мынчасын түшүнбөй кала берсин, түшүнбөй калган учуру баланы чыгармачылыкка шыктандыруучу күч болуп эсептелет, түшүнбөгөндөрүн издеп үйрөнөт”.

Ушул ойду ого бетер тастыктап, ого бетер тактап: “Балдарын жаш өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу маселеси – деп жазган С. Михалков – бизге чыгарманы артыкбаш жөнөкөйлөштүрүп жиберүүгө жол бербейт, тескеринче, ойдун ырааттуулугун менен стилдин жатыктыгын, тилдин ийкемдүүлүгү менен элпектигин камсыздоого милдеттендирет”.

Демек балдар адабиятын чоңдор адабиятынан болгон өзгөчөлүктөрү эч качан жеңил-желпи гана бир нерсе экендигинде

эмес, тескерисинче, анын асылдуулугу менен ажарында, көп кырдуу балдар дүйнөсүнө уялап алган арийне машакаттуулугу менен алардын курак баскычтарына жашынып турган психологиялык комплексттердин татаал уюлу менен гаммаларында жатат эле десек арзыйт.

Ал машакаттар менен психологиялык комплекстер негизинен баланы курчап турган чөйрөсү менен ага карата болгон карым-катнашына, сезим туюндары менен элестетүү кудуретинин активдүүлүгүнө, кабыл алуу жана эске тутуу жөндөмүнүн сапаттуулугуна жайгашкан. Анткени окурман бала китептеги окуялар менен каармандардын жорук-жосундарына кандай мамиледе болду? Аларды кимдин даражасынан туруп талдоо мамиледе болду? Аларды кимдин даражасынан туруп талдоого жарады? Окуялар менен каармандардын жоруктарындагы окшош жана айырмалуу белгилерди салыштыруу аркылуу тиштерүүгө жарадыбы?

Дал ушул маселеге байланыштуу 8 жаштагы балдар менен 10 жаштагы балдардын жана 12 жаштагы балдар менен 14 жаштагы балдардын көркөм чыгарманын идеясын түшүнүүгө жана ойлоо аркылуу талдоого карата болгон конкреттүү мамилелерине келе турган болсок, иштин жайы белгилүү. Алардын ар биринин чыгармадагы образдар аркылуу чечмеленүүчү идеяга берген баасынан өлчөмү жалпы жана окшош белгилерине караганда, ар бирине мүнөздүү жалкылык жана кабылдоосундагы спецификасында турат.

Баланын бир жылдык, а тургай бир күндүк өмүр ызааты чоң адамдардын ошол эле өмүр өлчөмү менен ызаатынан айырмаланат. Мисалы, мектептеги тестиерлер үчүн чейректер менен окуу жылдарынын аралыктарындагы дем алыш мөөнөттөрү аябай узакка созулгансып сезилет, ал зеригип кетет, мектебин сагынып калат, кусадар болот. Ал эми чоң адамдын бир күндүк же бир айлык дем алуу мөөнөтү болсо, көз ачып-жумганчалык нерсе, эч нерсеге үлгүрө

албагансыйт, алымсынбай кала берет. Баланын бул жердеги ой-санаасы башкача. Ал тез жетилүүнү самайт, кезектеги жашын, айталы, он жаштан дароо эле он экиге секирип өтүүнү зарыгып күтөт, бир класс болбосо да бачымырак өйдөгөлөсү келет. Чоң киши болсо карып бараткансыйт, бала ошону каалагысы келбейт.

Демек эки муундун өкүлдөрү өздөрүнүн өмүр өлчөмдөрүнө бирдей мамиледе болуша алышпагандан кийин, алар чөйрөдөгү ар кандай, өзгөчө көркөм идеалдарды кабыл алуу жагдайларынан да айырмаланбай коюша алышпайт.

Ошондой эле бала менен чоң адам бир эле коомдо, бирдей шартта, а тургай бир үйдө жанаша жашашканы менен, ар бири аларды эки башка даражаларда кабыл алышат. Мына ошонун өзү биз үчүн ал экөө эки башка чөйрөдө, эки башка материкте жашап жатышкансып сезилет.

Мунун дагы бир себеби бар. Бала дегениңиз кыял-жоругу менен ой-санаасынан, каа-да салты менен тулку-турпатын бизге салыштырмалуу баёо келет. Ал өз ата-энеси менен буюм-теримдерин бизден башкача сүйүп, башкача даражада териштирет, башкачараак баасын берет. Ошондуктан анын көркөм чыгармага болгон мамилеси түшүнүгү дагы биздикинен өзгөчөлөнүп, маңыроо баёолугу жана эң башкысы кабыл алуу сезимдеринин чектелүүлүгү, жетиле электилиги менен мүнөздөлөт. Мына ушулардын баары жыйналып келип, чоң адамдар үчүн чыгарма жазууга караганда, балдар үчүн жазуу аябай машакаттуу келет, ал жазуучуга оор жүктү жүктөйт деген түшүнүктүү ырастайт. “Балдар үчүн китептердеги көркөм тилдин үстүндө иштөө тим эле азап, жан алкымдан кармайт, себеби баары тең кооз, кыска жана жөнөкөй, эң башкысы, жатык, ийкемдүүлүктүн айкашы күтүлөт” –деп бушайман чегет Л.Толстой.

Балдар адабиятын изилдөөчүлөр, балдар адабиятынын авторлору өздөрүнүн чыгармачылык изденүүлөрүндө алардын мына ошол өзгөчөлүктөрүн эске

алышат. Төмөндө балдарды курактык, психологиялык бөтөнчөлүктөрүнө ылайык ажырымдоонун бирин-экинине учкай да болсо токтоло кетели.

Адабиятчы М.Түлөгабылов балдарды китеп окуудагы курак өзгөчөлүктөрүнө ылайык төмөндөгүчө бөлүштүрөт:

1. Бөбөктөр (мектеп жашына чейинкилер).

2. Жеткинчектер (мектеп жашындагы кенже балдар).

3. Тестиерлер жана өспүрүмдөр (жогорку класстын окуучулары).[2]

Азыркы учурдагы абдан кеңири тараган бөлүштүрүү мындай:

1. Мектеп жашына чейинки балдар (бөбөктөр) – 2–3 жаштан 7 жашка чейинкилер

2. Мектеп жашындагы кенже балдар – 7ден 11–12 жашка чейинкилер

3. Мектеп жашындагы орто жана чоң балдар (өспүрүмдөр) – 11–12 жаштан 17–18 жашка чейинкилер.[3]

Интернет булактарда балдар китеп окуу мүмкүнчүлүгүнө карай курактык жактан мындайча ажырымдалышат:

1) кенже мектепке чейинки курак – 3–5 жаш, мында жаш балдар окулганды угуп жана андагы сүрөттөрдү карап, ар кыл түрдүү адабий чыгармаларды өздөштүрүшөт;

2) мектеп алдындагы курак – 5–6 жаш, мында балдар сабаттуулукка, китеп окуу техникасына ээлик кылып башташат, бирок басымдуу учурларда адабий чыгарманы угуучу бойдон калышат жана да китептеги сүрөттөрдү карап, сүрөттөргө жана текстке комментарий берип башташат;

3) кенже мектептик курак – 6–10 жаш, китепти мектепте классташтары менен чогуу жана өз алдынча окуп өздөштүрүү көндүмдөрү калыптанып баштайт;

4) кенже өспүрүмдүк курак – 10–13 жаш;

5) өспүрүмдүк курак – 13–15 жаш;

6) жаштык мезгил – 15–18 жаш.[4]

Булардын ичинен бизди кызыктырганы – мектеп жашына чейинки бөбөктөрдүн жана мектеп жашындагы башталгыч класстын окуучуларынын китеп окурмандыгы.

Белгилей кетмекчибиз, балдар жадесе мектепке чейинки курагында да адабияттын эстетикалык көркөм маңызын кабылдоого жөндөмдүү. Ал эми кенже мектептик куракта бул жөндөмдүүлүк дагы артылат. Кичинекей окурмандар кыргыз эл жомокторунун, С.Рысбаев, А.Кармышаков, К.Жунушев, Бек Жылдыз, Б.Асакеева, Нургазы Миңкара ж.б. баштаган кесипкөй балдар жазуучуларынын чакан аңгемелеринин өздөрүнө ылайыкталган керемет дүйнөсүнө аралашып, опол тоодой бийик жана дүйнөлүк мухиттей терең, табигыйлыгы менен булак суусундай таза, чыныгы кубанычка батышат.

Кенже курактагы балдарга, дегеле балдарга арналган китептер алардын кызыгууларын, умтулууларын, ажайып сулуулукка арбалып берилүүлөрүн көңүлгө алышы, эстетикалык муктаждыктарын канааттандыруусу, кубаныч тартуулашы, жашоого деген оптимисттик туюуларын бекемдеши керек. Ушунда мектеп курагына чейинки бөбөк бул өзүн курчап турган, не бир кызыктуу жактары менен азгырып өзүнө тарткан айлана-чөйрөнү алиге жетиштүү деңгээлде таанып үлгүрө элек, ымыркайлыктан жаңыдан гана кол үзүп, балалыктын укмуштуудай кооз дүйнөсүнө баш багып баштаган кичинекей бир чүрпө экени дайым көңүл борборунда турганы ылайык.

Мектепке чейинки балдар жана кенже курактагы мектеп окуучулары үчүн көркөм адабий чыгармалар өздөрүнүн тематикалары боюнча эң эле ар түрдүү. Алар өз ичине элдик жөө жомокторду, кесипкөй акын-жазуучуларыбыздын кичинекей окурмандарга арнап жазган адабий жомокторун, чакан аңгемелерин, повесттерин камтыйт. Бул чыгармаларда жандуу жана жансыз жаратылыштын жашоо-тиричилиги, кичинекей чүрпөлөрдүн өздөрү – бири-бирине кылган мамилелери, сүйлөгөн сөздөрү, кылык-жоруктары, ой толгоолору, мүнөз-сапаттары, чоң кишилер менен болгон алака-катыштары тууралуу баяндалат. Мында алар китептин керемет

дүйнөсү аркылуу бүткүл Жер шарынын эң бир алыскы булуң-бурчтарына чейин кыдырып, айтып, аңгемелеп түгөткүс таасирлерди алып, атайын кенже курактагы балдарга деп адаптацияланган алгачкы илимий жана техникалык маалыматтарга ээ болушат. Китеп өзүнүн адепки жаш окурмандарын адам коомунун өткөндөгүсүнүн кандай болсо, так эле ошондой бүгүнкүсүнүн реалдуу көрүнүштөрүн, эмгектин адамдын жашоосундагы ролун жана маанисин, адамгерчилик, гумандуулук маселелерин андап түшүнүүлөрүнө көмөк көрсөтөт. Китептерден жаш окурмандар өздөрүнүн аталарынын, чоң аталарынын жана небаккы өткөн бабаларынын эрдиктери, бүтүргөн бараандуу иштери менен таанышып, сыймыктанып, чоңойгондо өздөрү да ошолордой болууну эңсестирген сезимдерге кабылышат.

Адатта балдар адабияты деп атайын балдар үчүн түзүлгөн, балдар окуган китептерди айтышат. Балдар окуусу чөйрөсүнүн кеңейүүсүнүн табигый процесси балдар адабиятын байытат, анын идеялык-тарбия берүүчүлүк, жарандык, атуулдук маанилүүлүгүн күчөтөт, бөтөнчө жалпы адабияттан балдар адабиятына ооп келген көркөм чыгармалар (мисалы, фольклордук сюжетке жазылган адабий жомоктор) өсүп жетилген чоң кишилердин жашоо көйгөйлөрүнүн жана милдеттеринин алкагына балдарды, мунун ичинде кенже курактагыларын да түз жетелеп киришет.

Балдар, кенже балдар адабияты балдарга адеп-ахлактык тарбия берүү милдетин чечмелөөгө чакырылган. Мектепке чейинки жана кенже курактагы мектеп окуучуларына делинген адабият болочокку жаш инсанды – коомдун татыктуу мүчөсүн калыптандырууга багытталган. Андыктан кенже балдар адабиятына коюлуучу педагогикалык талаптар тууралуу айтууда, биз андагы тарбия берүүчүлүк, таанып билүүчүлүк жана эстетикалык милдеттердин органикалуу биригүүсүн, жаш окурмандын курактык деңгээлин, көркөм чыгарманы өздөштүрүү

мүмкүнчүлүгүн көңүлгө алуу керек. Өткөндүн жана азыркынын көрүнүктүү кесипкөй жазуучулары өздөрүнүн балдарга деп жараткан керемет чыгармалары, ал эми адабиятчылар балдар адабиятына арналган изилдөөлөрү менен кыргыз балдар адабиятын түзүүдө жана балдар окуусунун алкагын калыптандырууда өздөрүнүн бир топ бараандуу салымдарын кошушту.

Бул жагдайда К.Тыныстановдун («Талаага тай өнүптүр»), А.Токомбаевдин («Жетим менен сыйкырчы»), Т.Үмөталиевдин («Күч бирдикте», «Алп кара куш»), Ж.Бөкөнбаевдин («Торгой менен жагалмай», «Чептен эрдик күчү бек»), К.Маликовдун («Сан-Таш»), А.Осмоновдун («Толубай сынчы»), Р.Шүкүрбековдун («Эки бөжөк», «Ит менен аюу»), Ш.Бейшеналиевдин («Мүйүздүү козу», «Мүйүзүнөн айрылган сүзөөнөк»), Ч.Айтматовдун («Чыпалак бала», «Бугу эне», «Атадан калган туяк»), Ш.Садыбакасовдун («Ишенбөө», «Калп жаман», «Ат жакшы көргөн бала»), Т.Сыдыкбековдун («Көк серек»), К.Акиевдин («Ач карышкыр», «Акылман ата»), А.Үсөнбаевдин «Жолборс минген киши», К.Баялиновдун («Чабалекей менен жылан», «Түлкү менен суур»), кыргыз эл жомокторун, уламыштарын чыгармачылык менен байытып жазып, калкка тартуулаган К.Эшмамбетовдун, Д.Брудныйдын, Ж.Мукамбаевдин жана да Д.Сулаймановдун, Ж.Таштемировдун, С.Рысбаевдин, Ж.Абдылдаевдин, Б.Бийназаровдун, Б.Асакаеванын, Ж.Жапиевдин, К.Жунушевдин, Бек Жылдыздын, Ж.Керимованын, Нургазы Миңкаранын, Ж.Осмонкуловдун, И.Токтогуловдун, А.Кармышаковдун, К.Зарлыкованын ж.б. аты-жөндөрүн атап кетсе болот.

Учурда балдар – кыргыз кенже балдар адабий окуусунун өзөгүн балдар жазуучулары С.Рысбаевдин, А.Кармышаковдун, Ж.Осмонкуловдун, Б.Асакаеванын, Ж. Абдылдаевдин, Б.Бийназаровдун, Э. Медербектековдун, Ж.Керимованын, Бек Жылдыздын, Н.Жумакалиевдин, К.Зарлыкованын, Нургазы Миңкаранын,

К. Жунушевдин, А. Капалованын, Ж. Жапиевдин, Т. Сагындыковдун ж.б. чыгармалары түзүп турушат.

Мектепке чейинки жана кенже курактагы мектеп окуучулары үчүн китеп – бул сүрөттөр менен кооздолуп жасалгаланган китеп. Мындай китепте адабият менен графика ажырагыс байланышта, гармониялуу биримдикте болушуп, көркөм өнөрдүн окурман-бөбөк үчүн эң эле зарыл кайталангыс синтезин түзүшөт. Андыктан балдар – кенже балдар адабиятын үйрөнүү бир эле учурда балдар китептерин көркөмдөп жасалгалоочу сүрөтчүлөрдүн чыгармачылыктарын үйрөнүүнү да көңүлгө алат. Мына ушул себептүү балдар адабиятынын окуу китептеринде жана окуу куралдарында балдар китептерин жасалгалоочу сүрөтчүлөрдүн чыгармачылыктарын үйрөнүүгө деп атайын бөлүм каралган.

Кенже курактагы балдар эсебиндеги мектептин башталгыч класстарынын окуучулары көркөм чыгармаларды адабий окуу сабактары маалында, ошондой эле класстан тышкары окуу процессинде үйрөнүшөт.

Сабактын жүрүшүндө кенже курактагы мектеп окуучулары жеке эле текстти туура, жетиштүү тез жана түшүнүп окуу көндүмдөрүнө ээ болуу менен чектелип калбай, адабий чыгарманын ички маанимаңызын кабылдоого үйрөнүшөт, адабияттын тектери менен таанышышат, жаш окурмандарда окуп өздөштүрүлгөндү өздөрүн курчап турган жашоо менен байланыштыра алуу билгичтиги иштелип чыгат, тактап айтсак, алар жаратылыштын ар кыл түрдүү кубулуштарына, коомдук жашоонун фактыларына, чоң кишилердин кылган иштерине байкоо жүргүзүшөт.

Адабий окуу сабактары кенже курактагы мектеп окуучуларына тарбиялык таасир этүүгө эбегейсиз зор көмөк көрсөтүшүп, алардын адеп-ахлактык жана эстетикалык идеалдарынын калыптануусуна өбөлгө болушат. Бул сапаттардын мектеп окуучуларында жана мектепке чейинки жаш

окурмандарда калыптанышында ошондой эле балдар китептеринин сүрөттөр менен жабдылышы, окуу китептеринин көркөм жасалгалануусу да бөтөнчө чоң мааниге ээ.

Өткөн кылымдын 90-жылдарынан берки 30 жыл аралыгында бөбөктөр жана мектеп жашындагы кенже балдар үчүн көп эле китептер басылып чыкты. Алардын ичинде Союз маалында жазылып, анан кайталап басылгандары, ошондой эле жаңы авторлордун жаңыдан жазылган чыгармалары да бар. Жаңы авторлордон эң биринчи эле Сулайман Рысбаевдин, Аман

Кармышаковдун, Каныбек Жунушевдин, Б.Асакееванын, У. Агайдаровдун, Аман Алтындын, Бек Жылдыздын (Акаева Ж.Д.), Н.Жумакалиевдин, К.Зарлыкованын, Ж.Керимованын, Э.Медербековдун ж.б. аты-жөндөрүн атай кетмекчибиз. Басылып чыккан китепчелердин басымдуу көпчүлүгү мектеп жашына чейики жаш чүрпөлөргө ылайыкталып чакан көлөмдө. Анан сөзсүз ал китепчелердин дээрлик баары чыгарманын ички мазмунун, окуянын жүрүшүн чагылдырган көркөм, эстетикалык жактан мыкты иштелген сүрөттөр менен жабдылган.

Адабияттар

1. *Абдраева Н.* Педагогикалык жогорку окуу жайларында «Балдар адабияты» дисциплинасын окутуунун методикасы. / Пед. илимд. канд. окум. дараж. изд. алуу үчүн жазылган дисс. – Б., 2016. – 171 б.
2. *Детская литература – своеобразная область общей литературы. Принципы. Специфика детской литературы.* – С. 2 (Интернет булак).
3. *Муратов А., Шериев Ж., Исаков К.* Кыргыз адабияты: маалыматтама. – Б.: Айат, 2014. – 384 б.
4. *Рысбаев, С.К.* Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. – Б.: Билим куту, 2006. – 367 б.
5. *Түлөгабылов М.* Кыргыз балдар адабияты. – Ф.: Илим. – 1963. – 96 б.